

ОТВОРЕНОТО ОБЩЕСТВО КАТО ПРОБЛЕМ НА ЛИЧНОСТТА

Богдан Богданов

Доста време не говорих по темата за отвореното общество - не защото времето не беше подходящо, но ме занимаваха повече практическите проблеми на "правенето" на отворено общество. Защото наистина вярвам на Джордж Сорос, който казва, че отвореното общество не е просто идеология, а проект за действие.

Живеем обаче в бедно общество, което има нужда да разбира чрез идеология. Затова няма как отвореното общество да бъде само практика, то трябва да се представи и като идеология. И все пак единственото, което може да бъде идеологично в него, е често повтаряното от Сорос твърдение, че ако в системата има някаква фундаментална ценност, това е вярата, че сме погрешими.

Това, което представям тук, не са само възгледи на Сорос. За нас отвореното общество е вече неща практика с отношение към нашата среда. Оттук и голямата задача да назовем особеностите на българското общество по-конкретно, а по-конкретно означава винаги по-сложно.

Аз се боя от генерални изказвания за това, че сегашното ни съществуване е лошо. Разбира се, то може да се оцени като лошо, като трудно, като намиращо се в криза. И все пак повече трябва да ни интересува конкретният, по-сложен начин за определяне на това какви сме и какво става с нас.

Затова избрах тази тема: отвореното общество като проблем на личността. Искам да наложа една индивидуална гледна точка. Ако индивидът, този, който разбира, има някакъв проблем, в случая това е как му се явява такава тема като отвореното общество.

Знаете, че поради дейността на нашата фондация често става въпрос за отвореното общество. Но по темата се говори етикетно било в положителен оценъчен план, било в отрицателен. Това е лесното говорене за всички неща. По същия начин се говори за много неща. По същия начин се говори за много неща - за мъжа и жената, за капитализма и социализма, за демокрацията и недемокрацията. Така е, защото отдавна сме културно задължени към една двоична класификация, която не съм сигурен, че лесно бихме изоставили. Тази класификация клони към ясно остойностяване на две противопоставени страни - ако едната е положителна, другата - отрицателна. Е, нещата се променят. Въпросът с мъжа и жената вече като че ли не стои така. Съвременната епоха ни освободи от дълбоката предубеденост, че жената е нещо лошо. Но съвременността ни дава примери и за това, че все пак не сме се освободили напълно от "правилното" разпределяне на страните на доброто и лошото между двата пола.

Такъв е случаят и с отвореното и затвореното общество. Когато мислим всекидневно, няма как да не оуреагираме оценъчно. За онези от нас, които работят за отвореното общество чрез средствата на Джордж Сорос, то е нещо положително. В този смисъл няма нищо по-нормално от това аз да се явя пред вас като защитник на тази идея. Но онзи, който не разбира от мен той се разполага в един свят на ясни положителни и отрицателни стойности.

Основното, в което искам да ви убедя, не е особеното съдържание на понятието "отворено общество". Ще положа повече усилия за размиването на

двоичната схема за размиването на двоичната схема за разбирането на нещата. Необходимо е, защото ако отвореното общество се схваща като етикет, противопоставен на друг етикет, наричан “затворено общество”, ние във всеки случай не бихме могли да претендираме, че разбираме понятията. Те ще бъдат обикновени знаци за представяне на универсалната диада на доброто и злото.

Когато говорим за отворено и затворено, влизаме в стара етнологична схема на противопоставяне. За същата цел се употребяват и други термини - студено и топло, традиционно и модерно общество. Настоявам, че има стереотипни, трайни, бавно променящи се положения в човешката еволюция.

Трябва да кажем няколко думи за отношението на отворено и затворено общество към другите видове общества, за които става дума днес. Очевидно с отворено правим внушение за модерното европейско съществуване. На свой ред твърдим, че отвореното общество е демократично и разбира се граждански, либерално. Естествено днес се прави разлика между демократичното, либералното и гражданското съществуване. Но отвореното общество е като че ли алчен термин, който иска да стопи тези по-малки и по-скромни термини. Разбира се, старата етнологична схема “отворено - затворено” има определени предимства. Когато говорим за отворено общество, оприличаваме повече характеристики, отколкото имат понятията демократично и либерално общество.

Защото “отворено - затворено” е доста мощна метафора, изправяща ни пред вечна структура, която изглежда много стабилна. Тази структура се разбира и исторически. Някога е имало затворени общества или някъде близо до нас има затворено общество. Между тях има преход. Последните години обаче показаха, че преходът не е лесен. Има основание да се смята, че той не е само нещо реално, а че става дума и за идеал, изразяван чрез две съотностителни представи, които се правят, огледално едно друго, по-разбираеми. Голямото предимство на “отворено – затворено” е, че носи в себе си един траен образ за човешкото битие – нашето “вътре”, от което постоянно излизаме в едно “вън”. В България сме в едно “вътре”, ще бъдем в Европа в едно “вън”, но Европа сега е може би едно прекалено “вътре”, което се съпротивява да се отвори. Съпротивява се към нас, но и към един друг свят, Американските щати. “Вън – Вътре” е антропологична схема, тя е добра и ние не трябва да я разрушаваме.

Искам да пренеса нещата в по-битов план. Човек отдавна живее в затворено пространство, от което излиза. Не ми се струва възможно човешкото съществуване, поне засега, да протича под открито небе. Антрополозите и тези, които гледат подалече, се замислят над факта, че някои животни живеят на скрито и имат нужда от хралупа, а други живеят направо под открито небе. Във всеки случай тигрите и лъвовете стоят под дъжда, докато обикновено по-нисши животни са скрити като нас “въкъщи” и имат ориентацията “вън–вътре”. С това искам да кажа, че метафората “вън – вътре” не е мъртва, а ако последвам Рикъор, жива метафора не можем, която носи дълбока енергия за разбиране. От тази метафора не можем да се освободим. По-скоро трябва да се погрижим термините “отворено” и “затворено” да станат по-сложни и конкретни.

Така или иначе, когато става дума за отворено и затворено общество, сме на равнищата на няколко значения. От една страна, говорим за типове общества. Много на брой общества могат да се подведат под това виждане “отворено –

затворено”. От друга страна, употребяваме метафора, от трета – става въпрос за двойка оценъчни термини. Те може да се държат сериозно като когнитивни понятия, но може да бъдат и обикновени етикети. Бих могъл да обидя някого, като му кажа: “Ти имаш затворена душа” и той сигурно ще се обиди, защото има такова очакване в метафората “вън – вътре”. Но метафората е същевременно понятие и най-накрая сочи нещо, което съществува. Тези неща естествено се смесват. Когато говорим за отворено общество, не си даваме сметка колко реално съществува някакво общество като отворено. От друга страна, не разбираме дали нашето понятие не клони към етикета на лесната оценка. Леността да не различаваме тези неща е естествена и продиктувана от това, че сме обвързани от всекидневната практика и желанията си. Отвореното общество е и нещо желано. Въпросът е можем ли да сведем това желание до проект за действие.

Не съм сигурен, че това не важи и за други термини, които имат реален референт, представляват когнитивна форма, но и лесен етикет, същевременно са идеал, нещо желано, можещо да се сведе до проект за действие. Разбира се, има разлика между идеала, който се обожават, и идеала, превръщан в проект за действие. Всички тези неща са заедно, както се заедно значенията в думите на всекидневния език, но за съжаление по-често тя остава такъв език. В този смисъл Сорос е прав, че социологията е по-скоро заклинание отколкото анализ. Да не говорим в колко по-висока степен това важи за политологията.

Въпросът е, когато навлизаме в такъв предмет на трудно различаване на когнитивната страна от това, за което говорим, от желанието си, от идеала, от проекта, който правим – как да различаваме тези страни. Това не трябва да е резултата само на интелигентност. Нужно е да стане по някакъв начин усвоимо. Защото само когато се усвоява, можем да бъдем сигурни, че говорейки за отворено общество, не извършваме чисто идеологическа работа, а се занимаваме и с проект, приближаван по някакъв начин до всекидневната практика.

За отворено и затворено общество се говори и преди издадената в трийсетте години книга на Бергсон “Двата извора на морала и религията”. Но Бергсон е виновникът за генерализирането на понятията. Затворено и отворено общество за него е система от две идеални устройства, чиито белези се откриват във всяко общество. Според Бергсон те не са реални общества. Между другото това се твърди и от Сорос. Не съществуват само затворени или само отворени общества. Самото първобитно общество е достатъчно отворено, казва Бергсон. По простата причина, продължава той, по своя редуccionистки начин на разсъждаване (метафорично би трябвало да назовем и човешкия организъм общество, защото е общество от клетки), че всяко животинско стадо е по-затворено общество от първобитното.

Не може да има и абсолютно отворено общество. То не би било общество. Реалното общество разполага с достатъчно признаци на затворена система. “Затвореното общество е предрационално – казва Бергсон, - а отвореното е рационално. Но има още едно – сръхотворено. В него ще се прояви динамичната душевност. Това ще бъде обществото на големия брой индивиди с интуитивна дейност. Общо взето, то е нещо идеално.

У Бергсон има още един съществен елемент за подчертаване. Това е, че отворено общества може да бъде само цялото човечество.

При Попър и Сорос, който е негов ученик, липсва този момент за целостността на света и още повече за интуицията. В прагматичната система на Попър рационалното и критичното са висшата форма на човешко присъствие в света. Оттук и идеята за погрешимостта, която тръгва от американската прагматична философия. Преработена у Попър, тя е приета много сериозно от Джордж Сорос – ние живеем в един свят, чиито институции трябва постоянно да бъдат нагласявани и пренагласявани така, щото да преодолеем нашата погрешимост. Не бих искал да представям надълго възгледите на Попър и Сорос. Техните текстове по въпроса са преведени на български език.

Особено внимание заслужава разбирането на Попър и Сорос, че отвореното общество е един вид практика. Специално при Сорос имаме уникален случай не просто на мислещ човек, който търси и се отказва от възгледи. Той доразвива с възгледа за погрешимостта в т.нар. “теория на рефлексивността”. Накратко казано, тя се изразява в принципа, че предметите, които разглеждаме, включват гледната точка на наблюдателя. Това е и голямата особеност на човешката мисловна дейност. Дали като философи, или като финансиста, тогава, когато преценяваме един обект, ние го откъсваме от себе си. Но нашите собствени погрешни възгледи са вътре в този обект. За Джордж Сорос тази теория не е нито наука, нито философия, а насочено към всекидневната практика мислене. Дейността му на финансист е приложение на теорията за рефлексивността. Това може да бъде преценено от успехите му. Но въпросът е, че отношението на Сорос към неговия обект – финансовите пазари, е толкова мисловно, че той не изпитва сътресения нито от успехите, нито от неуспехите си.

Историята на термина “отворено общество” или на диадата “отворено – затворено общество” не е написана и не знам дали ще бъде написана. Трябва да се погледне и в голямата литература на XIX век, но там сигурно ще открием наличието на термините без цялостното им използване, така както в историята на културата думата и представите за култура съществуват много време преди да се появи универсалното понятие. Така или иначе отвореното общество вече претендира да стане универсално понятие.

Иска ми се да кажа нещо по самата тема, която има две страни. От една страна, се питаме какво е отвореното общество, дали за него може да се говори отделно, или винаги се налага да разсъждаваме съотносително, да имаме предвид представата за затворено общество. От друга страна, въпросът е какво става с човека, който направо влиза в мисленето, разбирането и практикуването на отвореното общество. Двете страни са свързани. Разбирането на нещата обуславя във висока степен тяхното прилагане, включването в някаква практика.

И така, отвореното и затвореното общество са противоположни тенденции на реалните социални организации. Тези реални организации могат да бъдат гледани от ъгъла на зрение, наречен “затворено общество”, и от ъгъла на зрение, наречен “отворено общество”. Двата ъгъла на зрение са неща като коефициенти, които се допълват във всяко реално общество. Холистичният начин на мислене, че обществото е нещо единно и затворено като предмет, ни пречи да разберем това допълване. И културата, и обществото са сложни системи с много нива и страни, с висока степен на отвореност и силно желание на участниците да ги затворят по същия начин, по който при изграждането на нашите домове имаме

противоположната грижа да бъдат достатъчно затворени и в същото време отворени навън. Както подчертах, не може да има реално общество, което да бъде абсолютно затворено, независимо то голямото старание на съвременното затворено общество – тоталитарното да бъде такова. Това е по-скоро старание отколкото нещо реално. Реалното общество не може да не поддържа отвореност.

Колко вида затворени общества има и как да ги наречем? Едно е първобитното затворено общество, а друго – съвременното. Едното е по-органично, символичната му идеология се състои от многостранни и допълващи се идеологии, другото, съвременното тоталитарно, иска да произведе тотална идеология, решаваща всички проблеми. Всяко общество представлява сложна система от общности, система от човешки групи. Старото затворено общество се стреми те да бъдат реални, видими тук и сега, представящи се за органични и първични. Съвременното отворено общество има голямата преднина, че освен органичните групи произвежда голям брой формални и идеални общности.

Тук навлизаме в материя, която претендира да бъде научна. Големият проблем на съвременната социална наука във всичките ѝ проявления е, че продължава да работи с представата за индивида, холистки противопоставен на обществото. Либерализмът, колкото и силна теория да е, е зависим от тази представа за сигурния, затворен в себе си индивид. Още повече, че и в романтичната традиция, която се развива в психоанализата, по-сложното съвременно разбиране на индивида върви по линията на усложняването на неговата “биография” в затворения план на дълбинността. Общо взето, личността не се разбира равнинно, като развиваща перцепции за участие в различни групи и общности. Социологията се занимава с това отделно, предимно като външен проблем, докато психоанализата представя сложната ситуация на човека като нещо затворено и вътрешно или най-много в тесния план на събитията и връзките в семейството. Големият принос на психоанализата е в това, че нейната методика “снабди” голямо количество хора със своя биография и история.

Въпросът е, че съвременният човек е сложен не само в този затворен план. При съвременните условия той е поставен в трудната ситуация да участва едновременно в много реални и идеални групи и общности; често пъти да се свързва по идеален начин, без да познава този, с когото се свързва.

Така че човекът е изправен пред вътрешната другост на непознатото свое толкова, колкото пред външната другост не само на реални други хора, но и на множество от общности, дадени в правила за общуване, идеи и настроения. Въпросът е, че всяка от двете страни постоянно се смесва с другата, защото ѝ служи като средство за изразяване.

Ако искаме да дадем определение на отвореното общество в този план, трябва да кажем, че то е живот в сложна система то отношения на подвижния индивид с всякакви видове групи. Включването ми в тях е проблем за моето съзнание. Разбира се, голям проблем за моя Аз е дали имам история и как я разбирам. Но съществува зависимост между това, дали се включвам лесно в различни групи, и от друга страна, дали разбирам своята история толкова сложно, колкото е сложен светът, в който живея. В условията на съвременното отворено общество човекът трябва да свърже сложното разбиране на себе си с енергията на влизането в отношения със сложно преплетена мрежа от групи и общности.

Това е големият проблем на съвременния човек – как да не опрости, да не направи идеология от своята биография. Успоредно с това проблемът е как да се отнася към съвременната сложна среда, в която е подвижен човек. Моята подвижност е реална – мога да пътувам, да отида, където поискам. В същото време съм идеално подвижен, мога да избирам едни или други ценностни положения и различни идеологии. Проблемът е как да се лиша от простата биография, от простия психоаналитичен модус и по същия начин – как да не се поддам на простото отнасяне към общност.

Няма съмнение, лесно е да кажа: “Аз съм българин”, и да остана в това определение. Няма значение дали постоянно си казвам :”Аз съм българин”, или постоянно се дразня от различни неща, които унижават моята българска принадлежност. Ако вляза в българската си принадлежност, която сега е малоценностна, защото сме решили така, а не защото е такава, мога да изпадна в комплекса, в който изпада подвластният на едно семейно събитие. Например бащата се е опитал да изнасили своята дъщеря и е създал изключителна травма. Тази травма определя нейната идентичност по изключителен начин. Това по някакъв начин прилича на пълното отдаване на личността на изключителната принадлежност към една група, на нейната история и идеология. Разбира се, няма такъв човек, който се отдава само на една принадлежност, но аз познавам хора, които са отдадени крайно на принадлежността, наречена “българин”, или на принадлежността “професор”, “лекар” и “културолог”.

Във всеки случай отвореното общество в личен план е начин на сложно и постоянно вътрешно определяне на себе си, което ни оставя възможността да участваме в повече и разнообразни общности, в голям брой отношения. Става дума за гъвкава лична идентичност. Тя не би се развила лесно, ако не се похарчат средства за възпитание и образование, които да я подготвят така, щото да се създадат условия младият човек да привикне да не се отдава на никоя среда тотално, да не развива фундаментална принадлежност, дори към вида човек.

Отварям скоба – това е пример, който давам постоянно. Нима човекът, който живее с куче и го обича толкова много, че започва да го цени повече отколкото близките си, на практика и по чувство не се поставя в една по-широка принадлежност, отколкото е човешката група? Той сякаш се съмнява, че човекът е по-висше същество.

Когато голямо количество личности достигнат до такъв род пластична, овладяна емоционално и поведенчески идентичност, тогава можем да бъдем сигурни, че сме постигнали нещо с проекта за отворено общество.

Разбира се, всичко това звучи утопично. Един човек може да прави това повърхностно. Може лесно да влиза от една в друга група, лесно да се качва на самолет, да влиза в хотели, да минава от една в друга среда, да говори различни езици. Едва ли би трябвало да виждаме в него герой на отвореното общество. От друга страна, все повече хора лесно оставят принадлежността си към един език и се държат по същество дву- и многокултурно. Да, те наистина са тръгнали по пътя на отвореното общество. Е, не всички, които правят това, наистина осъществяват сложните конкретни актове на живота в условията на отвореното съществуване. Ако отвореното общество е отворено, защото в неговите условия индивидът има голяма възможност да се движи в реален и в идеален план, то той прави това

успешно, когато постига мека принадлежност и по сложен начин определя личностния си обем. Иначе отвореното общество не би имало голям периметър.

И все пак това е идеал. Пълното отворено общество сега ми се струва невъзможно. Не е лесно да се отскубнем от ялната принадлежност и простата биография, която се разказва по един и същ начин. Такава е практиката на деня. Може би някога ще има друга практика. И все пак отвореното общество е засилваща се тенденция, бъдещето на един човек с друга валентност.

Така е – и аз обърках призивите и желанията с проектите за бъдеще и реално съществуващото.